УДК 17.82.10

А.А. Хасавнех

ТАТАР ФӘННИ ӘДӘБИЯТЫНДА СУФИЧЫЛЫК: ХАТЫН-КЫЗ МӘСЬӘЛӘСЕ

Статья посвящена проблеме суфизма в татарской научной литературе. Автор исследует два сочинения, принадлежавшие суфийским авторам: «Табсырат ал-муршидин мин ал-маша'их ал-халидийин» («Руководство наставников от шайхов халидийской [ветви]») М.-З. Камалова и рукописный сборник на старотатарском языке «Мәрсийәэ дамелла Мөхәммәд-Закир хәзрәт әл-Чистай» («Элегия на кончину дамеллы Мухаммад-Закира хазрата ал-Чистави»), составленный одним из учеников-муридов шайха (имя неизвестно). Автор указывает, что наряду с важными вопросами этики и ритуальной практики значительное внимание в сочинениях уделено проблемам женщины в мусульманском обществе и в суфизме: вступление женщин в тарикат, общение с наставником, чтение дополнительных намазов, коллективных зикров и т.д. На основе проделанной текстологической работы проанализированы важные аспекты в этике суфийских сообществ. Для проведения исследования автор применяет научно-сопоставительный и герменевтический методы. Герменевтическая трактовка арабоязычного и арабографичного сочинений способствовала расшифровке суфийских терминов и глубокому проникновению в своеобразие этико-эстетических категорий суфизма.

Ключевые слова: суфийская научная литература, сочинение татарского шайха М.-З. Камалова, рукопись, женщины-святые (аулийа), тарикат.

The article is devoted to the problem of Sufism in Tatar scientific literature. The author examines two works that belonged to Sufi authors: «Tabsyrat al-murshidin min al-masha'i al-khalidiyin» («The guidance of mentors from the Shaykhs of the Khalidian [branch]») M.-Z. Kamalov and a handwritten collection in the Old Tatar language «Mursiye damella Mohammad-Zakir hazrat al-Chistai» («Elegy on the death of Damella Muhammad-Zakir Hazrat al-Chistavi»), compiled by one of the Murid Shaikh students (name unknown). The author points out that along with important issues of ethics and ritual practice, considerable attention in the writings is paid to the problems of women in Muslim society and in Sufism: the entry of women into Tariqa, communication with a mentor, reading additional prayers, collective dhikr, etc. Based on the textual work done within the framework of the stated topic the author analyzes important aspects in ethics Sufi communities. To conduct the research the author uses scientific-comparative and hermeneutical methods. The hermeneutical interpretation of Arabic and Arabic-language writings contributed to the deciphering of Sufi terms and a deep insight into the uniqueness of the ethical and aesthetic categories of Sufism.

Keywords: Sufi scientific literature, writings of the Tatar shaykh M.Z. Kamalov, manuscript, women saints (auliya), tariqa.

Исламда һәм аерым алганда суфичылыкта хатын-кыз тематикасы, аз өйрәнелгән булуына карамастан, белгечләр арасында төрле аспектларда зур кызыксыну тудыра. Әлеге катлаулы дини-фәлсәфи

юнәлештә хатын-кызларның урынын билгеләү, ролен ачыклау, туып торган сорауларга җавап табу, хатын-кызларның үзләренең әлеге юнәлешкә тартылуларына йогынты ясау һ. б. җәһәттән суфичылык һәм хатын-кыз мәсьәләсе дини һәм фәлсәфи категорияләр, социаль һәм хокукый доктриналар эволюциясе белән тыгыз бәйләнгән. Җәмгыятьтә хатын-кызның урынын билгеләү җәһәтеннән әлеге проблема бүгенге чорларда да ныклы нигезне тәшкил итә һәм суфичылыкка бәйләнешле төрле характердагы тикшеренүләрдә чыганак ролен башкара. Шуңа күрә суфичыл җәмгыятьләрдә һәм, шул исәптән, төрле елларда фәнни әдәбиятта чагылыш тапкан мөселман хатын-кызлары мәсьәләләре темасы аеруча актуаль. Әлеге проблема бүгенге көндә чагыштырма һәм янәшә куеп махсус фәнни өйрәнү таләп итә.

Тикшеренүебезнең материалы гарәп телле һәм иске татар язуындагы чыганаклардан гыйбарәт: Мөхәммәдзакир әл-Казани әл-Чистави Камаловның (Мөхәммәдзакир Камалов әл-Чистави (Мөхәммәтзакир Габделваһап улы Габделваһапов) (1804–1893)) «Тәбсыйрәт әл-мөршидин мин әл-мәшаих әл-халидиийин) («Халидия [тармагы] шәехләре остазларыннан кулланма»сы) [Әбу Габдеррахман Мөхәммәд, б. 5–76], шулай ук шәехнең шәкертләреннән берсе тарафыннан төзелгән иске татар телендәге кульязма чыганак – «Мәрсийәэ дамелла Мөхәммәдзакир хәзрәт әл-Чистай» [Мәрсийәэ дамелла...]. Фәнни тикшеренүгә алынган тема кысаларында мәкаләбезнең теоретик базасын татар һәм дөнья суфи әдәбияты үсешенең тарихи этапларын һәм сәнгати үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышланган хезмәтләр тәшкил итә [Аверьянов; Barkan; Bayram; Хасавнех; Мөхәммәтҗанова, Хасавнех, 2024; Шиммель]. Мәсәлән, А. Шиммель (2000) хезмәтендә суфичылык проблемасы гомумдөнья мөселман мәдәнияте контекстында карала, автор иң беренче суфи хатын-кызлардан булган Рабига әл-Гадәвийәнең эшчәнлеген яктыртуга җентекле игътибар бирә. «Хаджи Бекташ Вели и суфийское братство бекташийа» хезмәте авторы бикташи дип аталган [Аверьянов] суфичылык тарикатенең күбесенчә Госманлы империясендә яшәгән, фәнни җәмгыятьләргә аз мәгълүм булган изге хатын-кызларның (*әүлийә*) биографияләрен бөтен яклап җентекле өйрәнгән булуы белән мәшһүр. Дагстан галиме А.К. Амраховның «Единобожие и мистицизм» хезмәте Урта гасыр мөселман әдәбиятларындагы хатын-кыз образын күзәтүгә багышланган. Әлеге хезмәттә алгы планга суфичылыкның, исламның башка тармаклары белән чагыштырганда, иң башыннан ук хатын-кызларга хәерхаһлы мөнәсәбәттә булганлыгы, аларны популярлаштыруга ярдәм иткәнлеге хакындагы тезис чыгарыла. Әлеге тикшеренү гарәп телле чыганак текстларын тәрҗемә итеп ясалган фәнни анализыбызга да таяна [Мөхәммәтҗанова, Хасавнех].

Суфичылыкка мөнәсәбәттә хатын-кыз проблемасына багышланган кайбер хезмәтләр булуга карамастан, Россия шәрык әдәбияты белемендә хатын-кыз суфилар эшчәнлеген тиешенчә өйрәнелгән дип

санап булмый. Бу җәһәттән чит ил галимнәре О.Л. Бәркән [Barkan] һәм М. Бәйрәм [Bayram] хезмәтләре игътибарга лаек. Алар бикташи тарикатенең башында торган хатын-кыз дәрвишләр эшчәнлеген өйрәнгәннәр. Шул ук вакытта авторлар борынгы Анатолия традицияләреннән үк килә торган бикташи һәм дионисий йолалары практикасы арасында параллельләр уздыралар. Әлеге хезмәтебезнең теоретик базаларыннан булган тагын бер хезмәтне күрсәтеп үтәргә кирәк: Ибн әл-Җәүзинең агиографик әсәренә [Ибн ал-Джаузи Абу ал-Фарадж] гарәп историографиясендәге мәшһүр йөз хатын-кыз әүлия *(әүлийә)* хакында биографик мәгълүмат кертелгән.

Этика һәм ритуаль гамәлләргә кагылышлы мөһим мәсьәләләр белән беррәттән «Кулланма…» да нәкышбәндия тарикатенең халидия тармагында хатын-кыз урыны һәм роленә әһәмиятле урын бирелгән. Бу ике әсәр Идел Буе һәм Кавказ суфи җәмгыятьләренең ритуаль практикасында әхлакый-этик кагыйдәләрне аңлауның ачкычы булып тора, башлангыч теоретик нокта ролен үти (тарикатькә керү, остаз белән аралашу, өстәмә намазларны башкару, күмәк зикерләр һ. б.). Моннан тыш, М.-З. Камалов язган гарәп телле чыганакны текстологик эшкәртү, башка беренчел чыганакларга анализ ясау әлеге хезмәтнең нәкышбәндия тарикатенә керергә теләгән хатын-кызлар өчен кагыйдәләргә аңлатма бирү белән генә чикләнмәвен күрсәтә. Әлеге чыганакларны Идел Буе халыкларының, шул исәптән татарларның иҗтимагый-фәлсәфи фикере формалашу юлында мөһим кулланма сыйфатында карау да дөрес булыр. Татарларның этник үзаңы тарихын өйрәнгәндә М.-З. Камалов хезмәтләре гаять кыйммәтле материал ролен үти.

Күренекле дин белгече, татар җәмәгать эшлеклесе, Чистай шәһәрендә мәшһүр «Камалия» мәдрәсәсенә нигез салучы, нәкышбәндия тарикатенең суфи шәехе Мөхәммәдзакир Камалов әл-Чиставиның гарәп телле «Тәбсыйрат әл-мөршидин мин әл-мәшаих әл-халидийин»е («Халидия [тармагы] шәехләре остазларыннан кулланма»сы) Шөһайб б. Идрис әл-Багини (1857–1912) җыентыгы составына кертелгән. Кулланма Идел Буе территориясендә ислам фәне – суфичылыкны өйрәнүдә бик зур әһәмияткә ия. Бу хезмәтнең авторы Мөхәммәдзакир Камалов Казан губернасы Чистай шәһәрендә илле елга якын имам хатип булып торган, үз вакыты өчен шактый эре саналган Камалия мәдрәсәсен тоткан. Ул мәдрәсәне тәмамлаучылар арасында татарның Р. Фәхреддин, Ф. Кәрими, Г. Гафуров-Чыгтай, Г. Исхакый кебек мәшһүр вәкилләре бар.

Мөхәммәдзакир Камаловның күзәтелә торган китабында нәкышбәндия тарикатенең халидия тармагы суфиларында этик һәм ритуаль практика мәсьәләләре карала. Хезмәтнең кульязма версиясендә язылу вакыты буларак 1321 ел һиҗри/1903 ел милади дигән дата күрсәтелгән. Кыскартылган варианты Казанда 1890 елда мәшһүр татар галиме, җәмәгать эшлеклесе һәм мәгърифәтче Галимҗан Барудинең (1857–1921) хәйрия акчасына басылып чыккан булган. Хезмәт

кереш өлештән, 23 бүлектән, йомгактан, аңлатма рәвешендә китерелгән рәсемнәрдән гыйбарәт.

Татар шәехе М. Камалов хезмәтендә нәкышбәндия тарикатенә керергә теләгән хатын-кызлар өчен кагыйдәләр җыелмасы игътибарны аеруча җәлеп итә. Бу бүлекне автор үзе дә иң әһәмиятле бүлек дип билгели. Аерым алганда, нәкышбәндия тарикатенә килүче хатын-кызлар артык яшь булмасын, дигән таләп куя автор, остаз йортына кергәндә алар тарафыннан мөселман хатын-кызлары өчен фарыз һәрбер таләпнең үтәлгән булырга тиешлегенә басым ясый. Суфи гамәлләрен алар өйләрендә башкара, шуның белән бергә хатын-кызлар ир-атлар җыелып башкара торган күмәк рухи практик гамәлләр үтәүдән тыелып торырга тиешләр *(хәтме җәмгыя-и хәлкате тәвәҗҗеһ)*. Шул ук вакытта хатын-кызларга утызар кеше бергә җыелырга рөхсәт ителә, бу сан эченә күмәк зикер әйтергә җыелган ихлас хатын-кыз күршеләр *(мөхлисун)* дә керә [Әбу Габдеррахман Мөхәммәд..., б. 26]. Анда әйтелгәнчә, хатын-кызлар тиешле гамәлләрне өйдәге эшләрен тәмам иткәннән соң башкара алалар. Шунысы кызык, тарикатькә яшь кызларны алмаганнар, шулай ук сакаллары булмаган яшь егетләр дә тарикатькә кертелмәгән. Күрсәтелгән хезмәттә мөһим бер искәртү рәвешендә шәех белән очрашкан вакытта хатын-кызның пәрдә артында яисә мәхрәмнәрдән булган туганнары арасында торырга тиешлеге ассызыклана, хатын-кызларга шәех белән бергә-бер калу рөхсәт ителми.

Хатын-кызларның яшенә мөнәсәбәттә әсәрдә шактый күп аңлатма бирелгән. «Артык яшь булырга тиеш түгел» дигән гыйбарә шуны аңлата: яшь хатын-кызларны зикер әйтергә өйрәтмәгәннәр, иң элек алар тарикатьнең барлык этик нормаларын үзләштерергә тиеш булганнар. Этика кагыйдәләрен белү генә хатын-кызларга рухи баскычның югарырак катына үтү өчен нигез була алмаган. Бу эштә Аллаһның хәерле гамәлләр кылуга уңыш һәм ярдәм *(тәүфыйк)* бирүе төп шарт саналган, ә артык яшь хатын-кызлар, шулай ук әдәпсез саналган эшләр белән шөгыльләнүчеләр, яисә бу дөньяга артык мавыкканнар *(әһлел һава)* өчен инсафлылыкка *(тәүфыйк)* юл ябык булган. Хатын-кыз тән мәхәббәтенә *(нәфес)* тартылган һәм яшь вакыты узуга шәех, хуҗа *(мәүлә)* таләпләренә әйләнеп кайткан, шул чагында гына алар дингә өйрәтүдән файда ала дип исәпләнелгән [Әбу Габдеррахман Мөхәммәд..., б. 22].

Шунысын да искәртү кирәк: хатын-кызлар өчен аеруча мөһим дип билгеләнгән кулланмада каралган мәсьәләләрдә «Тәбсыйрат әл-мөршидин мин әл-мәшаих әл-халидийин» авторы Халид әс-Сөләймани (Халид әл-Багдади, 1779–1826) фикеренә таяна. Халид әс-Сөләймани – халидия тармагына нигез салган нәкышбәндия тарикатендә шәехләр силсиләсендә утызынчы рухи буын вәкиле. М. Камалов үзенең язмасында аны авторитет *(хөҗҗә)* буларак телгә ала, «ул үз мәзһәбендә остаз», ди [Әбу Габдеррахман Мөхәммәд..., б. 25].

Суфичылык тарихында суфилар өчен идеалның һәрвакыт ир кеше булганлыгы мәгълүм. Сәнаи язганча, Җидегән йолдызлыгы,

гарәпчә аны «Бәнат ән-нәгыш» (җеназа ләхете кызлары) диләр, үзенең исеме белән кызларның җеназа ләхетендәгеләре тереләренә караганда яхшырак дигәнгә ишарә итә [Шиммель, б. 330]. Мөселман әдәбиятыннан яхшы билгеле: бик күп әдипләр җирдәге фани тормышны карт, гарип хатын-кыз белән яисә, киресенчә, гөнаһка этәрергә сәләтле яшь, сылу кыз белән чагыштыралар, аннан мөмкин кадәр ераграк качарга чакыралар. «Бу дөнья үзенең шәлперәйгән йөзен, тешсез авызын акшар-буяу белән каплаган карт каргага охшаулы, буяу урынына ул хәтта Коръәннең тузган битләрен дә куллана, шулар артына үзенең битендәге җыерчыкларны капларга тырыша. Шул рәвешле ул ирләрне үзенә каратмакчы була, ул сасы исле бөкшәйгән карт карга төсле, көн саен меңәрләгән ирләрне юлдан яздыра, харап итә. Үз балаларын ашаучы, Аллаһтан язган әшәке ана кебек ул» [Амрахов, б. 634]. Ф. Гаттарның «Пәнднамә»сендә шундый ук рухтагы юллар бар: «Зал-и дөнйа чун гарус-араст-әст, Һәр ду рузи шуй-и дигәр хастәст. / Ләб бә пиши шуй-и хәндан мәкөнәд, Пәс һәлякез зәхми дәндан микөнәд» [Госманов, б. 26] / «Дөньяви карчык үзен бизәгән кәләш кебек: һәр көнне үзенә яңа ир сорый. Һәркайсына ул әүвәл матур елмая, ә аннары тешләп үтерә». Тикшеренүебезнең материалларыннан берсе булган «Мәрсийәэ дамелла.. » авторы өчен дә «бу дөнья» кайгы һәм хәсрәттән генә гыйбарәт. Бик аз вакытка гына дөнья бәндәгә йөзен ачкан кебек була, ә аннары бу җирдә яшәү күңел кайтуга китерә, ирнең гомере кайгы һәм хәсрәткә тула, ди суфи-автор: *Бу дөнья даимән пур гамьханәдер... / Бераз мөддәт идәр мәсрур, мәгъмур, / Үзе алдар кәмишә илә йу бәли, / Сәңа бу нигъмәтеме,. – дийүр, лә йузәли. / Боның бу сузенә сән улма мәсрур, / Сәне кәнденә баглаб идәр мәгърур. / Пырагыб бер вакыт аһ вә фәганләр, / Калеб казаныда кайнайа катар* [Мәрсийәэ дамелла..., б. 11].

Әлбәттә, «суфилар өчен идеал ул – ир кеше» дигән кагыйдәдән чыгарылмалар да булган. Төрле җәмгыятьләрдә хатын-кыз әүлиялар барлыкка килә башлаган. Бу җәһәттән иң ачык мисал дип бөек гашыйк хатын-кыз Рабига әл-Гадәвийәне (717–801) күрсәтү дөрес булыр. Әмма монда да шунысын искәртми булмый: Аллаһ юлы буйлап килүче хатын-кызны хатын-кыз гына дип атап булмый. «Суфиларның мәгълүм гыйбарәсендәгечә, Аллаһ юлына баскан хатын-кыз үз асылы белән физик яктан түгел, ә рухи яктан хатын-кыз булудан туктый, ул Аллаһ юлында газап чигүче дәрвишкә *(саликун)* әверелә» [Амрахов, б. 326]. Исламның мистик аспектлары үсеше чорында нәкъ менә Рабига әл-Гадәвийә иң беренчеләрдән булып илаһ телендә сөйли башлый, бу тел суфилар теле буларак мәгълүм, бу телдә Аллаһка сөйгән ярга кебек мөрәҗәгать итәләр. Изге хатын-кыз – әүлиялар турында мәгълүмат бик күп халыкларның тарихи очеркларында сакланган. Мәсәлән, ул Төркиядә VIII гасырда ук барлыкка килгән дини-фәлсәфи алевизм юнәлешендә очрый. Пир Солтан Абдала шигырьләрендә, мәсәлән, Чәчәк-ана («Чичек-ана») телгә алына яисә Чәчәк тавы дигән тауда «Кырык кыз» кабере хакында мәгълүмат бирелә һ. б.

Шунысын искәртү мөһим: ортодоксаль мөселман традицияләреннән аермалы буларак, баштагы дәверләрендә суфичылыкта хатын-кызларга һәм дини, һәм иҗтимагый-социаль өлкәләрдә үзүзләрен табарга киң мөмкинлекләр бирелгән була. Әлеге фикерне А.К. Амрахов яклый: «Суфичылыкның гүзәл затларга мөнәсәбәте амбивалентлы булып, исламдагы башка юнәлешләргә караганда суфичылык хатын-кыз активлыгына күбрәк хәерхаһлык күрсәткән дип әйтергә дә мөмкин» [Амрахов, б. 629].

Мөселманнарның бик күп буыннары Гайсә пәйгамбәрнең (г. в.) анасы Мәрьям ананы (*библ.* Мария), Мөхәммәд с. г. в. нең анасы Әминәне, хатыны Хәдичәне, пәйгамбәребез нәселен дәвам иткән кызы Фатыйманы олылаганнар, аларга карата нәзберек-дулкынланулы мөнәсәбәт саклаганнар. Бу хөрмәткә, күрәсең, алга таба изге хатын-кызлар культы формалашуның һәм үсүенең орлыгы салынган булган. Иң башта әүлия хатын-кызларда Аллаһтан курку, Аллаһка бирелеп хезмәт итү, матди байлыкларга һәм тән ихтыяҗларына битарафлык, тыйнаклык, сабырлык кебек сыйфатлар кыйммәтле санала. Тора-бара исә әлеге сыйфатларга дин кагыйдәләрен белү, укымышлылык, хәйриячелек итү, могҗиза тудыруга сәләтле булу кебек сыйфатлар да өстәлә.

Суфичылык тарикатенең кайберләрендә хатын-кызлар җыелышларда ирләр белән беррәттән катнаша торган булганнар; ә икенчеләрендә исә алар ирләрдән аерым җыелган. Кайбер хатын-кызлар аскетлар юлына басканнар һәм, Рабига кебек, җәмгыятьтән аерым яшәп, үзләрен Аллаһка багышлаганнар. Ә кайбер хатын-кызлар хәйриячелек белән шөгыльләнгәннәр, дәрвишләргә ярдәм иткәннәр. Бик күпләгән мәгълүм остазларның укытучылары, укучылары, рухи фикердәшләре хатын-кызлар булып, аларның тормышларына һәм дөньяга карашларына хатын-кызлар зур тәэсир ясаган. Кемнеңдер анасы, хатыны буларак, хатын-кызлар үз гаиләләренә дә ярдәм итеп яшәгәннәр, шул ук вакытта Аллаһ белән кушылырга, бер булырга омтылышлы юлларын да дәвам иткәннәр. Суфичылыкның эре вәкиле һәм теоретигы әш-шәехел әкбар Ибн Гарәби (1165–1240) үзенә бик нык йогынты ясаган ике хатын-кыз суфины телгә ала: «елаучыларның» берсе, Мәрчиннән Шәмс һәм Кордовадан Фатыйма [Геммы мудрости, б. 215]. Моннан тыш шунысы да билгеле: иртә чорлардагы, Баязид Бистами (804–846), Зу-н-Нун әл-Мисри (796–859), әл-Хәким әт-Тирмизи (755–869) кебек исеме дөньяга билгеле мистикларның остазлары әүлия хатын-кызлар булган, алар әлеге мәгълүм ир-ат суфиларның рухи дөньяларына зур тәэсир ясаганнар. Мондый хатын-кызлар рәтендә Фатыйма Нишапурины (838 елда үлгән), һинд императоры Шах Җәһанның кызы Фатыйма яисә Җәһан-Аруны санарга мөмкин.

Фарсы һәм борынгы Гарәбстан территорияләрендә беренче актив суфи җәмгыятьләре якынча IX гасырда барлыкка килгән. Алар башта аскетизмга *(зөһед)* һәм Аллаһны ихлас яратуга *(мәхәббә)* чакырганнар. Мистик юнәлешләрнең идеологлары булып ирләр *(әүлийә)*

саналса да, Якын Көнчыгыш мөселман җәмгыятьләрендәге беренче суфи-аскетлар арасына тәкъвалыгы белән дан казанган хатын-кызлар да кергән. Әбу Габдерахман әс-Сүләми (1021 елда үлгән) «Суфичылыкта ирләр һәм хатын-кызлар» («Братья и сёстры в суфизме») дигән мәшһүр әсәре исламдагы иң тәүге хезмәтләрдән санала. Ул озак еллар югалган дип исәпләнелде. Китапта Гарәбстанның зур территорияләрендә VIII–XI гасырларда яшәп киткән йөзләгән суфи хатын-кызның тормыш юлы яктыртылган. Ул чагында гарәп кабиләләре арасында дин белеме күбесенчә телдән телгә тапшыру юлы белән бирелә торган булса да, күп кенә язма чыганакларны да очратырга мөмкин. Алар арасында хатын-кыз суфилар тарафыннан язылганнары да бар. Беренче суфи хатын-кызлар дип Ибраһим б. Әдһәмнең апасын (160/876 елда вафат); Забада бинт әл-Хафине (741 елда вафат) санарга мөмкин. Соңгысының мондый сүзләре билгеле: «Аллаһ колы өчен иң авыры – ул аның гөнаһлары, ә иң җиңеле – тәүбәгә килүе» [Ибн ал-Джаузи..., б. 514]. Хатын-кыз суфилар аеруча тәкъва булулары, Аллаһтан куркулары белән аерылып торганнар, ашау-эчүләрен, йокыларын чикләп яшәгәннәр, аскетларча кырыс тормыш рәвеше алып барганнар, үз артларыннан баручы күпләгән шәкерт булдырганнар.

Кызганычка, әдәбиятта яисә тарихи чыганакларда суфи тематикасын өйрәнгән галимнәрнең бик азы гына суфиларда хатын-кыз мәсьәләсенә туктала. Шундый тикшеренүчеләрнең берсе төрек галиме О.Л. Бәркән колонияләштерү чорында суфи җәмгыятьләренең (*зәвия*) күпчелегенең башында хатын-кызлар торганлыгын ачыклаган. Галим аларның исемнәрен дә атый: Кыз Ана, Ахи Ана, Сагры Хатун, Хаҗи Фатыйма, Хаҗи Баҗи, Хөнди Баҗи Хатун, Суме Баҗи һ. б. [Barkan, б. 323.] Бикташи орденын өйрәнгән Россия тикшеренүчесе Ю.А. Аверьянов фикеренчә, бу рәткә «Хаҗи Бикташ Вәли нәсел дәвамчысы Кадынҗык Ананы» да кертергә мөмкин [Аверьянов, б. 31]. Бикташи тарикатендә хатын-кызларга карата шактый демократик кагыйдәләр урнашкан булган. Мәсәлән, алар теге я бу вакыфның (*мөтәвәлли*) идарәчесе вазифасын башкара алганнар. О.Л. Бәркән хатын-кызның хәтта шәех дәрәҗәсенә җитүенә ике мисал китерә [Barkan, б. 315–316]. 1987 елда Конья шәһәрендә М. Бәйрәмнең Хаҗи Бикташ Вәли тарикатенә якын торган хатын-кыз дәрвишләр турындагы тикшеренүе басылып чыкты [Bayram M. Bacıyan-i Rum..., б. 35–36]. Хезмәт фәнни даирәдә күп бәхәсләр һәм фикерләр тууга сәбәпче булды. Автор бекташиларга хас йолаларны дионисийлар тарикате йолалары белән чагыштыра. Галим гимннар җырлау, биюләр белән үтә торган, хатын-кызлар саны ирләрнеке белән бертигез булган, аларның бергәләп төрле йолалар башкаруыннан гыйбарәт җыелышлар Хаҗи Бикташ уйлап чыгарган гамәл түгел, ә Анатолиядәге борынгы традицияләрдән үк килә дигән нәтиҗәгә килә [Bayram, б. 100]. Ничек кенә булмасын, әлеге хезмәт суфичылык тарихында хатын-кызлар һәм аларның хокуклары хакында тәүге мәгълүматлар бирә торган чыганак буларак кыйммәт.

М.Ф. Күпреле соңгы чор Урта гасырларда мөселман Шәрыгында хатын-кызларның социаль оешмалары булмау турында тәкърарга җавап итеп, Кече Азиядә хатын-кызларның хәтта кораллы һәм сугышчан җәмгыяте *(баҗийан)* булганлыгын күрсәтә, бу оешма ирләрнең яшерен *ахи* берләшмәсе белән параллель рәвештә яшәгәнлеген әйтә [Аверьянов, б. 322]. Хатын-кызларның әлеге оешмасы эшчәнлеге турында бүгенге көндә дә җитәрлек мәгълүмат юк һәм моның шулай булуы төрле фаразлар тууга җирлек барлыкка китерә.

Идел-Урал Буе территорияләрендә гомер-гомергә гүзәл затларга демократик мөнәсәбәт яшәгән. Әйтик, XIX–XX йөз архив документларына караганда [Бустанов, б. 167], хатын-кызлар ирләр белән беррәттән күмәк зикерләрдә *(хәтме хваҗаган)* катнаша торган булганнар, бу гамәлнең аеруча Себердә теркәлгәнлеге мәгълүм [Тычинских, б. 93–106]. Берләшкән дәүләт сәяси идарәсе (Объединенное государственное политическое управление (ОГПУ)) архив документларына һәм мәгълүматларына таянып та шуны әйтергә мөмкин: 50–70 нче елларда Дагстанда мөридләр белән җитәкчелек иткән хатын-кызларның булуы теркәлеп калган [Бустанов, б. 168], алар асылда шәех функциясен башкарганнар. «Тәбсыйрат әл- мөршидин…» әсәренең авторы М. Камалов үзе дә, камиллеккә ирешкән остаз *(мөршид камил)* буларак, үзенең мөридләре арасында хатын-кызларның да булуына ирек куйган. Әлеге факт хакында билгесез автор тарафыннан шигъри формада төзелгән мәрсиядә хәбәр ителә: «Хак Тәгалә шәбабындин вирде хикмәт, җәмгы фән, / Дәрседин тәгълим алырлар әһлийәсендин әһле зан. / Хак Тәгалә вирсә иде гомренә тул бәка, / Тәдрис-тәглимедән һәр фән алыр әһле сафа» [Мәрсийәэ дамелла..., б. 14].

М. Камалов иң беренче чиратта суфи җәмгыятьләрдә күп гасырлардан ныгып урнашкан фикерләргә таяна, шул ук вакытта «Тәбсыйрат әл-мөршидин…»дә Идел буе регионында, шәхсән татарларда, гомер-гомергә хатын-кызга булган демократик карашларның йогынтысы да сиземләнә.

Шул рәвешчә, югарыда китерелгән мисаллар төрле мөселман халыкларында суфилар арасында хатын-кызларның иҗтимагый тормышта җитәрлек дәрәҗәдә әһәмиятле урын биләгәнлекләре хакында сөйли. Бу дәрәҗәләргә хатын-кыз суфилар үзләренең аскетларча тормыш рәвешләре, югары шәхси әхлагы һәм игелекле эшләре аркасында ирешкәннәр. Урта гасыр әдәбиятларында хатын-кызларның каршылыклы чагылдырылган булуына карамастан, суфи тарикатьләренең күпчелегендә аларга мөнәсәбәт демократик характерда булган дип нәтиҗә ясарга нигез бар.

М.-З. Камаловның гарәп телендәге «Тәбсыйрат әл-мөршидин мин әл-мәшаих әл-халидиийин»е («Халидия [тармагы] шәехләре остазларыннан кулланма»сы) нәкышбәндия тарикатенең халидия тармагы суфилары ритуаль практикасы нигезенә салынган теоретик принципларның Идел һәм Урал буенда да киң таралганлыгын күрсәтә. М. Камаловның мөридләре арасындагы хатын-кызлар әлеге тарикать

суфилары арасында шактый югары дәрәҗә биләгәннәр. Моннан тыш, башка суфи җәмгыятьләре белән чагыштырганда, нәкышбәндия тарикатенә гомумән хас булганча, биредә хатын-кызлар мөрид-шәкертләрнең остазлары – мөршидләр дә була алганнар. М. Камаловның «Тәбсыйрат әл-мөршидин мин әл-мәшаих әл-халидийин» әсәрендә дә хатын-кызларга хөрмәт, киң күңеллелек мөнәсәбәте күрсәтелә, аларның иң югары әхлакка ирешкәннәрен ир-атлар белән тигез дәрәҗәгә кую омтылышы сиземләнә. Шул ук вакытта Идел-Урал буе татар хатын-кызлары арасында суфилар даирәсендә зур авторитетка ия хатын-кызлар гына тарикатьтә тиешле дәрәҗәдәге урын яулый алган, М. Камалов хезмәтеннән аңлашылганча, суфилык юлына керүче хатын-кызларга таләпнең дә иң югарысы куелган.

Нәтиҗә ясап әйтсәк, хатын-кыз суфилар күп гасырлар буена ислам дөньясында актив дини һәм иҗтимагый эшчәнлек алып барганнар. Аеруча суфи җәмгыятьләрнең нәкышбәндия һәм бекташи тарикатьләрендә бу ачык чалымлана. Әлеге факт тарихи документларда гына теркәлеп калмыйча, гарәп телле яисә гарәп язулы кулъязма җыентыкларда, мистик практикаларны җентекле аңлаткан теоретик хезмәтләрдә, мәрсияләрдә дә чагылыш тапкан. Мөселман дөньясының киң ареалында (Идел буе, Урал, Кавказ, Төркия, Якын Көнчыгыш, Төньяк Америка илләре) үсеш алган изге хатын-кызлар (әүлияләр) культы суфи җәмгыятьләрендә гүзәл затларның югары дәрәҗәдә торулары хакында сөйли. Хатын-кызларга мондый мөнәсәбәт исламда мистицизм үсә генә башлаган дәверләрдән алып суфи җәмгыятьләре ныгып оешкан чорларны иңли. Идел буе территориясендә дә мондый характердагы кулланмаларның булуы үз чоры өчен тормыш таләбеннән чыгып башкарылган.

Әдәбият

Аверьянов Ю.А. Хаджи Бекташ Вели и суфийское братство бекташийа. М.: *Марджани, 2011. 648 с.*

Амрахов А.К. Единобожие и мистицизм: монография: в 2-х т. Махачкала: Лотос, 2019. Т. 1. 792 с.

Barkan Ö.L. Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler // Vakıflar dergisi. 1942. Sayı II. 386 p. (Төрек телендә).

Bayram M. Bacıyan-i Rum, Selçuklular tarihinde kadın tekilatları. Konya, 1987. 403 p. (Төрек телендә).

Бустанов А.К. Рукопись в контексте сибирского ислама // *Селезнёв А.Г., Селезнёва И.А., Белич И.В.* Культ святых в сибирском исламе: специфика универсального. М.: Марджани, 2009. С. 167.

Геммы мудрости / пер. В.А. Смирнова. Изд.: Бейрут, 1980 // Смирнов А.В. Великий шейх суфизма (опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби). М., 1993. С. 145–321.

Госманов И. Г. Габделҗаббар Кандалый. Шигырьләр һәм поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 558 б.

Ибн ал-Джаузи Абу ал-Фарадж ‘Абд ар-Рахман бин ‘Али. Сифат ас-суфууа. Бейрут: Дар ал-китаб ал-‘араби. 2012. 535 с.

Мәрсийәэ дамелла Мөхәммәд-Закир хәзрәт әл-Чистай. Казань, 1895 // ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге. Ф. 39. Тасв.1. Сакл. бер. 5107. 15 б.

Мөхәммәтҗанова Л.Х., Хасавнех А.А. Суфичыл җәмгыятьләрдә хатын-кыз урыны һәм роле (Шәех М.-З. Камалов хезмәтләре нигезендә) // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2024. № 1. Б. 160–170.

Тычинских З. Ә. XVI–XVIII гасырларда Көнбатыш Себернең мөселман элитасы // Фәнни Татарстан. 2023. № 1. Б. 93–106.

Хасавнех А.А. Накшбандийский шайх Волго-Уральского региона М.-З. Камалов и его сочинение «Табсират ал-муршидин» // Ученые записки Казан. ун-та. Серия «Гуманитарные науки». 2013. Т. 155. № 3–2. С. 120–126.

Шиммель А. Мир исламского мистицизма / пер. с англ. Н.И. Пригариной, А.С. Раппопорт. М.: Алетейя; Энигма, 2000. 414 с.

ابن الجوزي، أبو الفرج عبدالرحمن بن علي. صفات الصفوة. بيروت: دار الكتاب العربي ٢٠١٢. 535 ص.
Ибн ал-Джаузи, Абу ал-Фарадж ‘Абд ар-Рахман бин ‘Али. Качества жизни в достатке. Бейрут: Дар ал-китаб ал-‘араби. 2012). Ибн ал-Джаузи, Абу ал-Фарадж ‘Абд ар-Рахман бин ‘Али. Сифат ас-суфууа. Бейрут: Дар ал-китаб ал-‘араби, 2012. – 535 с. (Гарәп телендә).

أبو عبدالرحمن محمد بن عبدالوهاب الچستاوي. تبصرة المرشدين م المشايخ الخالديين// شعيب بن ادريس الباكني. طبقات الخواجكان النقشبندية و سادات المشايخ الخالدية المحمودية. دماشق: دار النعمان العلوم، ١٩٩٩
Әбу Габдеррахман Мөхәммәд б. Габделвәһһаб әл-Чистави. Табсирател мөршидин минәл мәша’их әл-халидийин // Шугайб б. Идрис әл-Багини. Табакател Хваджаканен Нәкешбәндийә вәс-сәдател мәша’ ихел Халидийә әл-Мәхмудийә. Дамаск: Дарен ногманел голүм, 1999. Б. 5–76. (Гарәп телендә).

Хасавнех Алсу Әхмәдулла кызы,
филология фәннәре докторы, Болгар ислам академиясенең
Язма мирас үзәге өлкән фәнни хезмәткәре